

نقد و بررسی کتاب

نقش احسان الله خان در نهضت جنگل

○ یحیی آریابخشایش

عالمانه به شباهت و برداشت شخصی انجام داده است.^۱ ذکر این نکته لازم است که چنین اقراری، بیشتر از علاقه وافر پژوهشگر و نویسنده محترم نسبت به قیام و رهبر جنبش، بر آمده و نوعی تلاش در روشن سازی زوایای گوناگون شخصیت میرزا کوچک خان جنگلی بوده است.

اثر بر آمده از تلاش نویسنده محترم، پژوهش مستقلی است از چگونگی پیوستن احسان الله خان دوستدار به نهضت جنگل و فعالیت و سرانجام کار او، که از این لحاظ، در میان موضوعات مربوط به قیام جنگل، از ارزش و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، ولی شتاب‌زدگی عوامل متعدد تولید کتاب، اعم از نویسنده و ناشر و دیگر دست‌اندرکاران آن، موجب شده، کاستی‌های فنی و نگارشی - که برخی چشم‌گیر و زایل است - در کتاب حاضر یافت شود و پژوهشگران و خوانندگان علاقه‌مند به تاریخ و وقایع معاصر ایران، نسبت به آن با دیدی انتقادی بنگرند. هر چند به نظر می‌رسد که این شتاب و کاستی‌ها، بیشتر از آن رو بوده است که ناشر محترم کوشیده کار چاپ کتاب، پیش از شروع «همایش بازشناسی نهضت جنگل» به پایان برسد تا در راستای دستیابی به اهداف همایش، کتاب به موقع در اختیار شرکت کنندگان و دعوت شدگان قرار گیرد.

نبود فهرست موضوعی و دیگر صفحات لازم در آغاز و پایان کتاب، علاوه بر اینکه برای خواننده امروزی چنین می‌نمایند که با نوشته قدیمی روبروست، کم توجهی برخی از ناشران را به امر پژوهش علمی نشان می‌دهد. نویسنده در مقدمه‌ای کوتاه، که در آن بیشتر به شناسایی و ذکر شایستگی‌های میرزا کوچک خان جنگلی پرداخته از انگیزه تالیف کتاب و نقش احسان الله خان در نهضت جنگل، سخن گفته، آن را «نخستین دردنامه پدیدآمده از بررسی تنهایی و ستمدیدگی میرزا کوچک» دانسته است.^۲ زیر عنوان «احسان الله خان کیست» به دوران نوجوانی و جوانی احسان الله خان دوستدار اشاره نموده، سعی کرده است خصایص روحی - روانی او را بازشناساند. به عقیده آقای نوزاد، احسان الله خان «جوانی روشن، پرشور، شورشی، هرج و مرج طلب و ناآرام، زودپیوند و تندگسل، بلندپرواز و خودنما، سطحی‌نگر و در عین حال پررمز و راز چون صخره‌های سیاه و سخت الوند کوه، بدون پایان‌نگری اندیشمندانه» بود که «به شدت می‌خواست و تا آخر هم ندانست به دنبال چیست و چه می‌خواهد.»^۳

فریدون نوزاد متولد ۱۳۹۱ در رشت است که تحصیلاتش را در گیلان به پایان رسانیده و اکنون بازنشسته بانک می‌باشد. وی در شعر گیلکی و فارسی آثار متعددی دارد و در زمینه‌های ادب و فرهنگ، رساله‌ها و مقاله‌های فراوانی را به چاپ رسانده است. از جمله تألیفات منتشر شده از او در راه مکه، محکومین محیط، تاریخ نمایش در گیلان، چهل تکه و تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی) را می‌توان نام برد. آخرین کتابی که به قلم او منتشر شده، نقش احسان الله خان در نهضت جنگل نام دارد که در اوایل پاییز ۱۳۸۱ ش. همزمان با برگزاری «همایش بازشناسی نهضت جنگل» در رشت، زیر

- نقش احسان الله خان در نهضت جنگل
- تألیف: فریدون نوزاد
- ناشر: حرف‌نو، رشت، ۱۳۸۱، ۱۳۶ ص، ۱۱۰۰۰ ریال

مجموعه آثار همایش چاپ شده است.

مؤلف بنا بر آنچه در مقدمه کوتاه و مختصر کتاب آورده است، از سال ۱۳۲۱ ش. درباره نهضت جنگل و رهبران آن مطالعه کرده و چندی پیش، بار دیگر به بازخوانی شرح زندگانی تعدادی از مبارزان و اعضای جنگل پرداخته است. وی در جهت شناسایی نهضت واقعی میرزا کوچک خان، نخستین دردنامه پدید آمده از این بازخوانی را با عنوان نقش احسان الله خان در نهضت جنگل تقدیم علاقه‌مندان تاریخ معاصر کرده است. البته او اذعان می‌دارد که این پژوهش را «بی هیچ گونه پای فشاری به درستی یا نادرستی آن و جزم قاطع و

کتاب «نقش احسان الله خان در نهضت جنگل»، پژوهش مستقلی است از چگونگی پیوستن احسان الله دوستدار به نهضت جنگل و فعالیت و سرانجام کار او، که از این لحاظ در میان موضوعات مربوط به قیام جنگل از ارزش و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است

احسان الله خان دوستدار

«جمهوری اول گیلان» و «احسان‌الله‌خان در انقلاب کمونیستی» تلاش دارد مسیر ارتباطی جنگلی‌ها را با کمونیست‌های روسی بیان و روشن سازد، به طوری که در این سیر تاریخی، یکی از مهره‌های مهم و موثر، شخصی به نام احسان‌الله‌خان مطرح است.

در فصل «احسان‌الله در جنگل» به نحوه ورود احسان‌الله‌خان به رشت و قیام جنگل پرداخته و بیان نموده است که وی با نزدیک شدن به عبدالحسین خان معزالسلطان (سردار محیی) توسط محمودرضا طلوع، از هم‌شاگردی‌های میرزا و از طلاب مدرسه جامع رشت، به میرزا کوچک معرفی و وارد تشکیلات جنگل شد.^۱ در این فصل نهضت جنگل به سه جبهه تقسیم شده است:

۱. هسته اصلی و واقعی نهضت که در رأس آنها میرزا کوچک و هیئت اتحاد اسلام قرار داشتند.

۲. کمونیست‌های ایرانی نما، به سرپرستی حزب عدالت و بعدها [به] رهبری حیدرخان تاری وردی‌اف، سیدجعفر جوادزاده خلخالی [جعفر پیشه‌وری]، سرخوش، ذره [عبدالحسین حسابی] و محمدجعفر کنگاوری که برای بسط مسلک خویش از هیچ فعالیتی روی گردان نبوده و می‌کوشیدند با قیام کمونیستی ایران را به حلقه جهانی کمونیسم بین‌المللی، پیوند دهند.

۳. «آنارشیبست‌های ایرانی نما و تندرو و بلشویک‌نمایان افراطی مانند احسان‌الله‌خان دوستدار که با عقاید تند و غیر قابل اجرا در ایران می‌خواستند از کلیه مالکان و سرمایه‌داران بدون مقدمه و توسل به قانون، سلب مالکیت و دارایی» نمایند.^۲

بیشترین مطالب فصل «احسان‌الله در جنگل» درباره فعالیت کلی او در قیام جنگل سپری شده که در واقع از نقش احسان‌الله در چگونگی دخالت نیروهای خارجی، اعم از روسی و انگلیسی، تصویری کلی ارائه شده است.

فصل «جمهوری اول گیلان» با جمله «کمونیست‌ها با شعار الغاء کل امتیازات و به رسمیت نشناختن استقلال ملی که بسیار فریبنده و جاذب بود [و] قصد و نیتی جز گسترش عقیدتی و مرامی نداشتند»،^۳ شروع می‌شود که با توجه به همان سطور آغازین، می‌توان به مفاهیم و معانی مطرح نظر نویسنده از نگارش فصل مزبور پی برد، که آن ترسیم خط ارتباطی کمونیسم با نهضت جنگل و ورود نیروهای سرخ بلشویکی روسی به گیلان است. همچنین اشاره به توافق نامه‌ای در نه ماده میان کمونیست‌های روسی و نهضت جنگل تلاشی در تعیین و تشخیص خواسته‌ها و انگیزه‌های طرفین است که از دید نویسنده اثر دور نمانده است. در پایان اضافه کرده که «ترکیب کمیته انقلاب دو نکته بسیار اساسی را روشن می‌کند: ۱. حضور افراد موثر روسی با نام‌های ایرانی (مانند گارکارتیلی با نام مستعار شاپور، گاژانف روسی با نام مستعار اردشیر و گانوک آلمانی با نام مستعار هوشنگ) برای فریب جامعه؛ ۲. تنهایی و باز هم تنهایی میرزا در [میان] این طیف سیاسی»^۴

«احسان‌الله در انقلاب کمونیستی» فصل دیگری از دوران فعالیت احسان‌الله‌خان در نهضت جنگل است که نویسنده در آن، جدا از مباحث پیشین، احسان‌الله را در چهار تصویر معرفی نموده است:

فصل «احسان‌الله خان در کمیته مجازات» چنانکه از عنوان آن پیداست، چگونگی گرایش و فعالیت و عملیات احسان‌الله‌خان را در کمیته مجازات تشریح می‌کند. می‌نویسد: «سر و صدای کمیته مجازات، احسان‌الله‌خان جوان و جویای نام را به خود جلب و جذب کرد و به دستگیری دوستش حسین خان لله کوشید به گونه‌ای خویش را به کمیته منتسب و نزدیک سازد.»^۵

کمیته مجازات که فعالیت تروریستی می‌کرد و افرادی چون اسماعیل خان (رئیس انبار غله) و میرزا محسن مجتهد و چند نفر دیگر را به قتل رسانید، در ربیع الثانی ۱۳۳۵ در تهران تشکیل و با دستگیری سران و اعضای برجسته آن در شوال همان سال، تشکیلات کمیته برچیده شد. از میان سران و اعضای فعال کمیته مجازات که در طول مدت کمی، هر کدام به شیوه‌های مختلف کشته شدند، فقط احسان‌الله‌خان توانست که جان سالم به در برده، پس از چندی، سر از گیلان و نهضت جنگل در آورد. در کتاب حاضر نیز، این سوال که «چرا از میان اعضای کمیته، تنها احسان‌الله‌خان زنده ماند و موفق به فرار شد؟» همچنان بی‌پاسخ مانده است. «توجیه فرار احسان‌الله با آگاهی کامل دولت به احوال و نحوه استتار و محل سکونت یکایک افراد کمیته مجازات بسی مشکل به نظر می‌رسد. چه دستی و به چه انگیزه‌ای او را حفظ نمود، چنان توانست از مهالک قطعی برهاند؟»^۶ شایان ذکر است که پژوهشگر محترم، برای دستیابی به پاسخ هر چند گمانی، می‌توانست با ارایه فرضیه‌هایی درباره موضوع و سؤال اخیر، خواننده و پژوهشگران بعدی را به کُنه شخصیت احسان‌الله‌خان رهنمون شود.

مولف ذیل سرفصل‌های متوالی با عناوین «احسان‌الله‌خان در جنگل»،

به عقیده آقای نوزاد، احسان‌الله‌خان «جوانی روشن، پرشور، شورشی، هرج و مرج طلب و ناآرام، زودپیوند و تندگسل، بلندپرواز و خودنما، سطحی‌نگر و در عین حال پر رمز و راز چون صخره‌های سیاه و سخت الوند کوه، بدون پایان‌نگری اندیشمندانه» بود که «به شدت می‌خواست و تا آخر هم ندانست به دنبال چیست و چه می‌خواهد»

اوضاع وقت گیلان، آشنا سازد. در این فصل، به مطالبی تکراری پرداخته شده است که چندان ضروری به نظر می‌رسد.

به دنبال فصل اخیر، تعداد قابل توجهی از مکاتبات میرزا کوچک خان، احسان‌الله‌خان و افرادی چون روتشتاین و مدیوانی، در بیش از ۵۲ صفحه، جمع‌آوری شده که بسیاری از آنها، در دیگر منابع موجود درباره نهضت جنگل و میرزا کوچک به وفور، در دسترس پژوهشگران و خوانندگان قرار دارد. بنابراین الحاق چنین بخشی از حدود ۱۳۳ صفحات کتاب را در بر گرفته، پژوهشی غیر علمی است. اما از منظری دیگر که جمع‌آوری مکاتبات و مربوط به موضوع واحد در یک پژوهش مستقل، کاری ارزشمند به شمار می‌رود.

بخش پایانی کتاب با عنوان «جنبش انقلابی در شرق» آغاز می‌شود که در واقع برگرفته از عنوان خاطرات احسان‌الله‌خان منتشره در چند شماره مجله توی‌وستک روسیه است. این خاطرات که در اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران به چاپ رسیده^۱، با عنوان «انقلاب در شرق» و جنبش ملی و انقلابی در ایران ۲۰ - ۱۹۱۹ م» منتشر شده، در نوشته آقای نوزاد، صفحات ۱۱۴ تا ۱۳۶ (پایان کتاب) را پر کرده است.

کتاب نقش احسان‌الله‌خان در نهضت جنگل از آن روی که در میان پژوهش‌های انجام شده درباره نهضت جنگل، به شخصیت، انگیزه و نقش احسان‌الله‌خان دستار در آن نهضت پرداخته، ارزش دقت و بازخوانی زیادی دارد، اما کاستی‌هایی چون نبود مأخذ و منابع مرتب، ناهماهنگی و ناهمگونی در ارجاع‌دهی به منابع استفاده شده، هم در داخل و هم در پایان و پانویس‌ها، موجب شده، پژوهشگران با دیدی منتقدانه به آن نگریسته، امید آن داشته باشند که ناشر محترم در نوبت‌های بعدی چاپ، دقت و اهتمام لازم را در امر چاپ به کار گیرد

پی‌نوشت‌ها:

۱. کتاب گیلان، ج ۲، به سرپرستی ابراهیم اصلاح عربانی، تهران، گروه پژوهشگران ایران، ۱۳۷۴ ش، صص ۵۳۳، ۵۸۷
۲. نوزاد، فریدون: نقش احسان‌الله‌خان در نهضت جنگل، حرف نو، رشت، ۱۳۸۱ ش، مقدمه
۳. همانجا
۴. نوزاد، ص ۵
۵. همان، ص ۹
۶. همان، ص ۱۵
۷. همانجا
۸. نوزاد، ص ۲۰
۹. همان، ص ۲۶
۱۰. همان، ص ۳۴
۱۱. همان، صص ۳۵ - ۴۲
۱۲. همان، ص ۴۷
۱۳. اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران، ج ۳، به کوشش خسرو شاکری، تهران، علم، ۱۳۵۹ ش، صص ۳۳۵ - ۳۵۶

۱. احسان‌الله‌خان دستار فردی کودتاگر که به تحریک دوستان کمونیست‌نمای آشوبگرش، علیه میرزا کوچک شورید.

۲. «احسان‌الله به علت سطحی‌نگری و عدم شناخت مبادی سیاست ملعبه ایادی نوپای حکومت کمونیستی و حزب بلشویکی فئودال و بورژواهای ایرانی قرار گرفت و چوب تندروی‌های غیر اخلاقی خود را خورد.»

۳. او یک شخص تابع بلا اراده بود، که بدون اجازه از عبدالحسین خان سردار محیی، حتی آب هم نمی‌خورد.

۴. احسان‌الله‌خان به عنوان لنین ایرانی معرفی شده که بی هیچ قید و بندی در اختیار «بلومکین یا لئون آرمیان ارمنی» قرار گرفته، به علت روشن‌فکر‌نمایی و گم‌گشتگی‌اش، خواسته‌ها و دستورات کمونیست‌های روسی را اجرا می‌کرد، اما میرزا نمی‌توانست این بی‌بند و باری‌ها را تحمل کند پس اعتراض می‌کرد و در مقابل او و کمونیست‌ها مقاومت نشان می‌داد.^{۱۱}

سخنرانی میرزا کوچک‌خان با عنوان «خطاب به برادران مجاهد» که در این کتاب به صورت فصلی جداگانه به نام «اعلامیه انفصال» گنجانیده شده، در واقع شرح اهداف و انگیزه‌ها، تجزیه و تحلیل نهضت جنگل از زبان میرزا کوچک است. نویسنده پس از پایان این خطابه، می‌نویسد: «در این اعلامیه که بیان‌کننده واقعیات مسلمی است، مکرر به دو تن از یاران نااهل (احسان‌الله‌خان دستار و خالوقربان هرسینی) اشاره شده است. خالوقربان هیچ‌گونه داوری لازم ندارد، او از آغاز نمی‌دانست قیام میرزا چه انگیزه‌ای دارد و تا آخر هم با درجه سرهنگی نظام پهلوی نفهمید چه می‌کند و چرا می‌کند، اما حساب احسان‌الله‌خان از او جداست. او از جوانی به ظاهر در خط‌رهایی مردم از زنجیر بیداد استبداد و ظلم و ستم گام‌بر می‌داشت، او خود را به نظام مردم سالاری و اصول دموکراسی معتقد و مومن نشان می‌داد، پس چرا پا روی تمام معتقدات ظاهری و باطنی گذاشت؟ چرا نتوانست حس لگام گسیخته خود بزرگ‌نمائی و قدرت‌طلبی‌اش را مهار کند؟»^{۱۲}

«کودتای شوم» عنوان فصل هفتم کتاب نقش احسان‌الله‌خان در نهضت جنگل است که به علل و چگونگی شکل‌گیری کودتای احسان‌الله‌خان و دوستانش علیه میرزا می‌پردازد. این کودتا، که قرار بود در ۲۴ جوزا / خرداد ۱۲۹۴ عملی شود، به شکست منجر، و موجب حمله به قزاقخانه شد. در نتیجه تصمیم گرفتند که میرزا را از هیأت دولت جنگل برکنار کنند و به جای آن هیأت کمیته موقتی را به سرکمیتری احسان‌الله‌خان تشکیل دهند. در این فصل، بازگویی بخشی از خاطرات سیروس بهرام (محمد آخوندزاده)، علی شمیمه و رضا روستا، به نقل از اسناد و خاطره‌های حیدرخان عمواعلی، به گونه‌ای موجب شده است که تصویری ملموس از شخصیت احسان‌الله دستار در ذهن خواننده ایجاد گردد. همچنین نقل مطالبی برگزیده و مربوط به موضوع بحث، از کتاب تاریخ نوین ایران نوشته م. س. ایوانف روسی، در درک و انتقال مفاهیم کمک موثری از خود به جا می‌گذارد.

آخرین فصلی که در بدنه متن کتاب گنجانده شده است زیر عنوان «اوضاع گیلان» نام دارد که از لحاظ فصل بندی، در جای مناسبی قرار نگرفته، و منطقی نبود که نویسنده محترم پیش از آنکه به موضوع اصلی بپردازد، خواننده را با